

МЛАДИТЕ ХОРА ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

ДОКЛАД ОТ НАЦИОНАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Този доклад е създаден в рамките на проект „Повишаване на демократичната компетентност и разбирането за правата на човека сред младите хора“, изпълняван от Фондация „Партньори-България“ в партньорство с Академия по права на човека, Норвегия и с финансова подкрепа, предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП чрез фонд „Активни граждани“.

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от авторите на доклада и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд Активни граждани България.

Фондация „Партньори-България“ (ФПБ) е неправителствена организация с независимо управление, регистрирана през 1998 г. Мисията ѝ е да подпомага процеса на демократично развитие в България, като оказва съдействие на институции, неправителствени организации и специалисти за подобряване на политиката и практиката в областта на правосъдието, социалните грижи, закрилата на децата, образованието, икономическото развитие и опазването на околната среда. Организацията работи за укрепване на диалога между гражданското общество, правителството и бизнес сектора, както и за насърчаване на участието на различни по-слабо представени организации, групи и етнически общности в процесите на вземане на решения.

MENNESKERETTIGHETS
AKADEMIET

HUMAN RIGHTS ACADEMY

Академията по права на човека, Норвегия, е неправителствена организация, която работи за засилване на зачитането на международно признатите права на човека в Норвегия и по света. Академията организира работни групи и предлага лекции и обучения на разнообразни теми, свързани с правата на човека, мултикултурните различия и разбирания и мирното решаване на конфликти.

Автори:	Редактор:	Предпечат:	Снимка на корица:
Д-р Даниела Коларова Румен Минковски Анета Калчева	Ваня Станчева	Свилен Коларов	Огнян Лазаров

© Издател: фондация „Партньори-България“, София, 2020

ISBN: 978-954-9945-57-7

МЛАДИТЕ ХОРА ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

Доклад от национално изследване

София, 2020 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ.....	5
I. ЦЕЛИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	6
II. МНЕНИЕ НА МЛАДИТЕ ХОРА ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА: РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО	7
Демографски характеристики на участниците в изследването	7
Разбиране за правата на човека.....	10
Източници на знания за правата на човека	12
Правата на човека и българското законодателство	15
Нарушения на правата на човека	16
Правата на човека и външната политика	19
Обобщение.....	21
III. ПРЕГЛЕД НА ПОЛИТИКИ И ПРАКТИКИ ОТНОСНО ПРЕПОДАВАНЕТО НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА	23
Развитие на гражданското образование и образованието по правата на човека в България.....	23
Европейско сътрудничество в областта на гражданското образование и образованието по права на човека	26
Българските ученици и техните знания по гражданско образование и права на човека.....	27
Квалификация на учители и младежки фасилитатори	29
Ресурси за обучение.....	30
IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	34
V. ПРЕПОРЪКИ	35
Превръщане на образованието по права на човека в основна сфера на влияние по отношения на демократичното образование на децата и младите хора.....	35
Използване на интерактивни методи в гражданското образование и образованието по права на човека.....	35
Създаване на нови и преводи на съществуващи чуждоезични методически материали и други важни учебни помагала и литература по права на човека.....	35
Повишаване на капацитета на учителите да преподават правата на човека	36
Сътрудничество на училищата с неправителствени организации и гражданското общество	36
Отваряне на училището към общността и засилване на връзките с други институции.....	37
Връзка между гражданското образование и образованието по права на човека в училище със социалния живот и практиките на младите хора.....	37
БИБЛИОГРАФИЯ	38

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад е разработен в рамките на проект „Повишаване на демократичната компетентност и разбирането за правата на човека сред младите хора“, реализиран от Фондация „Партньори-България“. Проектът се осъществява с финансова подкрепа, предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП. Целта на проекта е да допринесе за образоването на децата и младежите в България по въпросите на демокрацията и правата на човека.

Според Съвета на Европа, за да постигне своите цели, образованието в областта на демократичното гражданство и правата на човека се осъществява в три направления:

- Познавателно – включва придобиване на идеи, понятия, системи;
- Социално – определя се от способността за практикуване на демокрацията в различните ѝ форми на всички етапи и във всички области на живота;
- Емоционално – отнася се до разпознаване и приемане на ценностите на демократичното общество.

С настоящото проучване се търси информация за наличните познания и представи на младите хора за правата на човека, оценява се тяхната способност да анализират проблемни ситуации от гледната точка на правозащитници и се изследва доколко оценяват демократичното общество като важно за себе си.

Докладът съдържа анализ на резултатите от проведено изследване и отразява събраната количествена и качествена информация, както и преглед на политиките и практиките, свързани с обучението по права на човека в България.

Резултатите от проучването показват мнението и нагласите на младите хора по отношение на зачитането на правата на човека в страната, източниците на информация и ефективността на обучението в тази област.

Във втората част на доклада се изследват съществуващите методи и програми за обучение по права на човека и се дават препоръки относно неговото развитие и подобряване. Включен е преглед на образователни, информационни и други учебни материали и дейности в сферата на формалното и неформалното образование, които имат за цел да утвърдят универсалното приемане и опазване на правата на човека и основните свободи.

I. ЦЕЛИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да установи какво е разбирането на младите хора по отношение на правата на човека като основополагаща ценност, стояща в основата на функционирането на българското общество. Направена е оценка на това доколко са запознати с правата на човека и как преценяват различни аспекти от живота в България от правозащитна гледна точка. В резултат на изследването са изготвени препоръки за подобряване на образованието в областта на правата на човека.

Потърсено е мнението на млади хора от цялата страна, като е обърнато специално внимание на четири пилотни града – Гоце Делчев, Благоевград, Монтана и Вършец. Събрана е информация, даваща отговор на въпросите до каква степен младите хора разбират понятието за права на човека; как възприемат ролята на държавата да защитава правата на човека; доколко правата на човека се спазват и какви проблеми срещат младите хора при защитата им; какво трябва да се направи, за да се засили изучаването на правата на човека в образователната система.

Изследването включва количествени и качествени методи. Отделно е направен преглед на литературата по проблематиката, както и анализ на предишни изследвания. Проучени са налични образователни инструменти за защита на правата на човека, програми във формалното и неформалното образование, както и данни от печатни и електронни източници.

Количественото изследване се базира на онлайн въпросник, разпространен сред млади хора на възраст 12 – 29 години. Общият брой на лицата, попълнили въпросника, е 771 души от цялата страна.

Качественото изследване обхваща четири фокус групи с ученици и студенти от градовете Гоце Делчев, Благоевград, Монтана и Вършец. Груповите дискусии са проведени в периода ноември – декември 2019 г. Общият брой на участниците във фокус групите е 49 души на възраст между 12 и 29 години, които са ученици от Гоце Делчев, Монтана и Вършец и студенти от Югозападния университет „Неофит Рилски“ в Благоевград.

Проучването на мнението на младите хора относно правата на човека е извършено въз основа на следните изследователски въпроси:

- Какво е разбирането им за правата на човека?
- Откъде черпят знания за правата на човека?
- Могат ли да свържат правата на човека с българското законодателство?
- Как възприемат състоянието на правата на човека в страната?
- Как виждат ролята на държавата за защита на правата на човека във вътрешната и външната политика на страната?

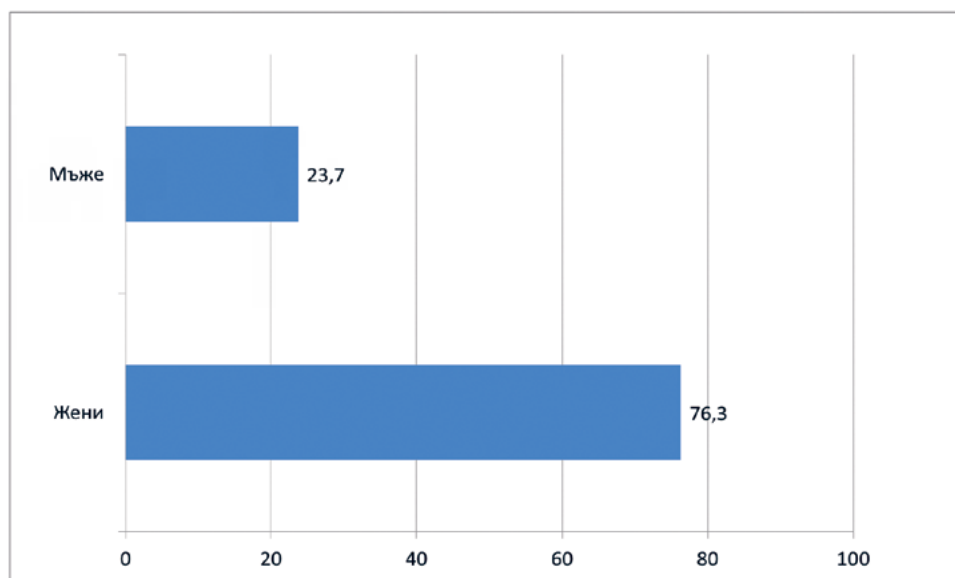
II. МНЕНИЕ НА МЛАДИТЕ ХОРА ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА: РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Демографски характеристики на участниците в изследването

Общият брой на участниците в количественото и качественото изследване е 820 души, като 771 са попълнили онлайн въпросника, а 49 са участвали във фокус групи. (Фигурите по-долу илюстрират резултатите от изследването чрез онлайн въпросник.)

От участвалите в количественото изследване общо 771 млади хора разпределението по **пол**, показано на фиг. 1) е както следва: 588 жени (76,3%) и 183 мъже (23,7%).

Фигура 1. Разпределение на участниците в изследването по пол

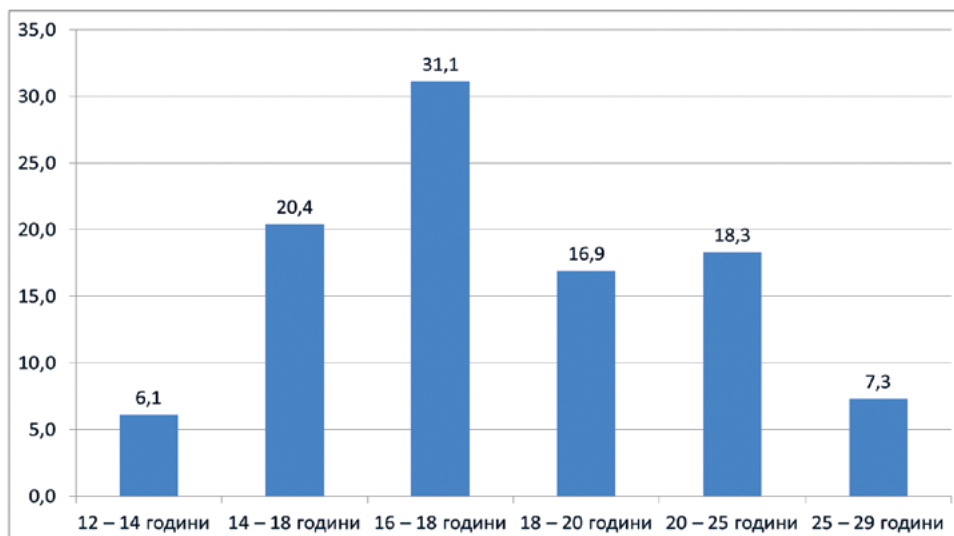

Процентно разпределение при N = 771 изследвани лица

Възрастта на участниците в изследването е в диапазона 12 – 29 години (фиг. 2):

- Възрастова група 12 – 14 години: 47 (6,1%)
- Възрастова група 14 – 16 години: 157 (20,4%)
- Възрастова група 16 – 18 години: 240 (31,1%)
- Възрастова група 18 – 20 години: 130 (16,9%)
- Възрастова група 20 – 25 години: 141 (18,3%)
- Възрастова група 25 – 29 години: 56 (7,3%).

Фигура 2. *Разпределение на участниците в изследването по възраст*

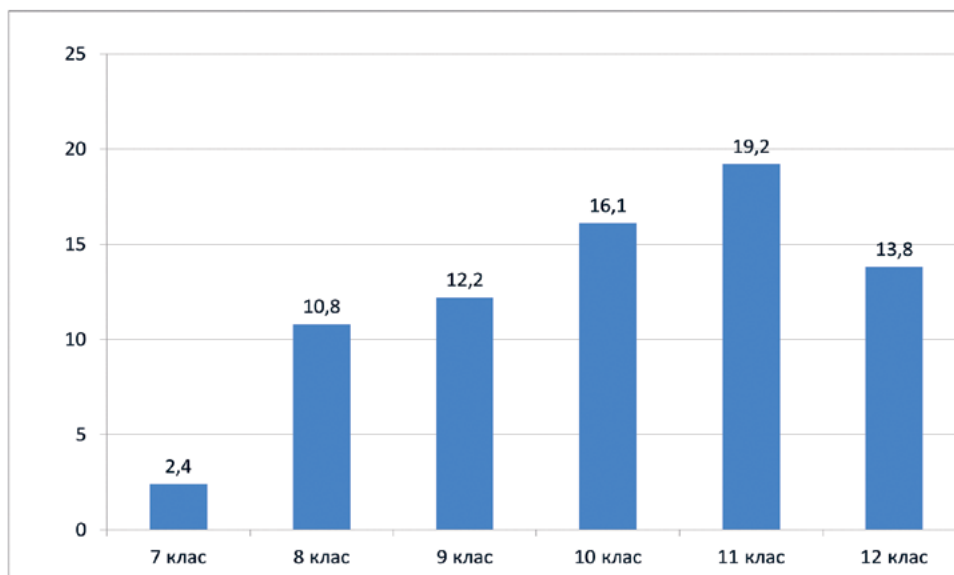

Процентно разпределение при N = 771 изследвани лица

В количественото изследване участват 416 **ученици** (75%), по-голямата част от които са в първи и втори гимназиален етап (8. – 12. клас). Сред тях най-голям е дялът на учениците от 10. клас (107 лица – 16,1%) и 11. клас (128 лица – 19,2%) (вж. фиг. 3).

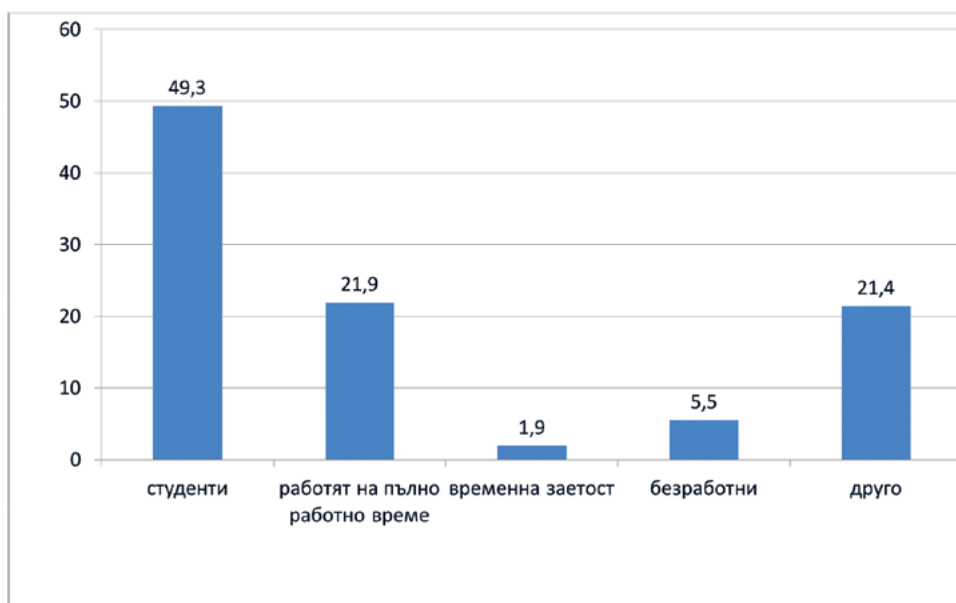
Броят на младите хора над 18-годишна възраст е 365. Към момента на изследването почти половината от тях са **студенти** (49,3%), 21,9% **работят на пълно работно време** или са с **временна заетост** (1,9%). На поканата да участват в изследването са откликнали и 20 **безработни** (5,5%) (фиг. 4).

Фигура 3. *Разпределение по класове на учениците, взели участие в изследването*

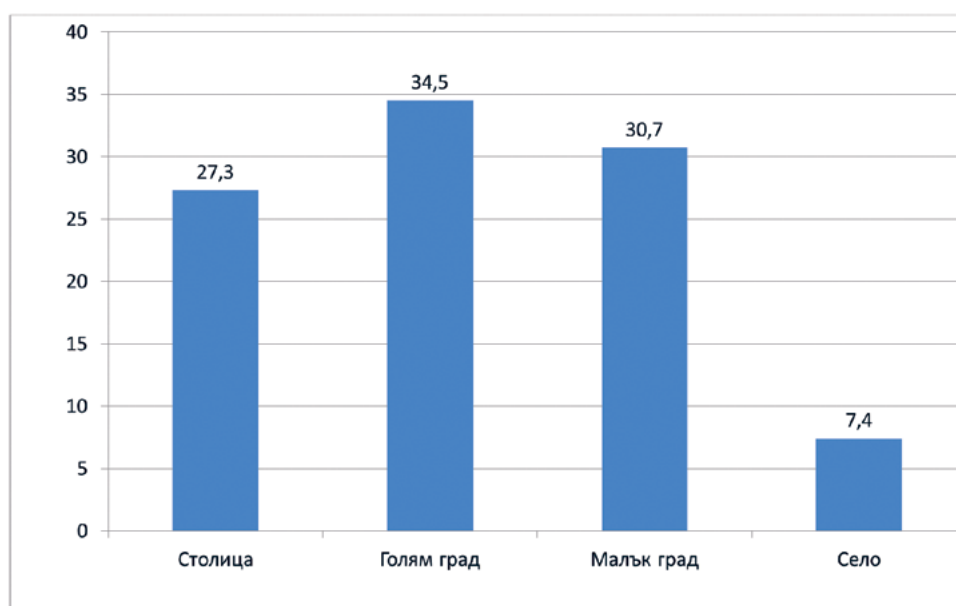
Процентно разпределение при N = 416 изследвани лица

Фигура 4. *Разпределение по заетост на участниците над 18 години*

Процентно разпределение при N = 365 изследвани лица

По признак **местоживее** повече от половината млади хора, участвали в онлайн проучването, живеят в столицата (27,3% – 210 души) или в голям град (34,5% – 265 души). Останалите респонденти се разпределят както следва: 236 души (30,7%) са посочили, че живеят в малък град, а 57 души (7,4%) – в село.

Фигура 5. *Разпределение на участниците в изследването по местоживее*

Процентно разпределение при N = 768 изследвани лица

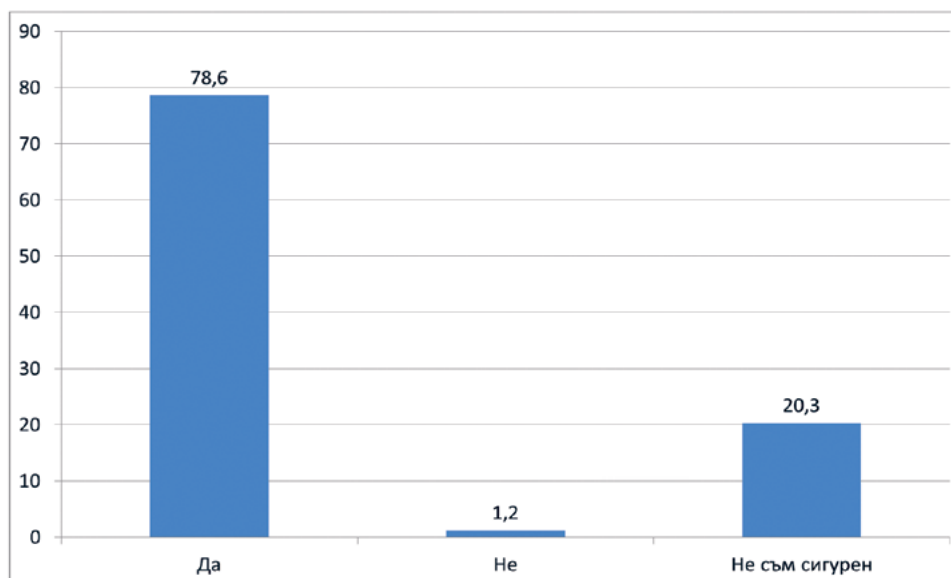
Разбиране за правата на човека

Целта на част от въпросите, поставени за разглеждане във фокус групите и онлайн въпросника, е да изследват доколко понятието „права на човека“ е познато на младите хора, какво е разбирането им за него и каква е неговата значимост в живота им.

Резултатите от количественото изследване показват, че в огромното си мнозинство (78,6%) младите хора са напълно наясно какво представляват правата на човека и напълно разбират тяхното значение, около 20% споделят, че не са съвсем сигурни, и само 1,2% заявяват, че категорично не са наясно (вж. фиг. 6).

Фактът, че при повече от една пета от изследваната съвкупност има несигурност или пълно отсъствие на разбиране за правата на човека, показва съществуващи образователни дефицити и сигнализира, че е налице необходимост да се полагат по-активни усилия във формалното и неформалното обучение в тази посока.

Фигура 6. *Знаете ли какво представляват правата на човека?*

Процентно разпределение при N = 770 отговорили на въпроса лица

Поканени да напишат някои от основните права на гражданите, повечето участници в онлайн изследването предлагат напълно адекватни примери за гражданските права и свободи. Те споделят своята представа за правата на човека, като представят изчерпателни списъци, включващи: *свобода и равенство пред закона; живот и лична сигурност; свобода на словото; право на мнение; право да гласуват, да участват в сдружения и граждански организации; право на образование, здравеопазване, работа, собственост* и др.

Участвалите в качествено изследване подчертават, *че всеки един човек има права и те са нещо, което не би могло да бъде отнето на човека.*

Първата ми асоциация с правата са задълженията на гражданите да спазват нормите и да уважават правата на другите. – ученик от Гоце Делчев

На въпроса какви права познават учениците и студентите, участвали във фокус групите,

изброяват: *право на живот, свобода на словото, право на мнение, право на избор, право на глас, да избираш и да бъдеш избран, право на сдружения, коалиции и партии, право на мирен живот.* Към вече изброените се добавят и следните: *самозащита, достъп до ресурси (вода, храна), образование, работа, развитие в желаната посока.*

Преобладаващата част (80,8%) от изследваните чрез онлайн въпросник лица се съгласяват, че правата на човека са *морални права, които всеки човек притежава въз основа на това, че е човек.* Този резултат показва, че има разбиране за правата на човека като морална претенция, основаваща се на морални ценности. Младите хора са наясно, че правото на живот означава, че на никого не е позволено да отнема живот. Това право, както и останалите нямат нужда от друго основание – те са неприкосновени поради факта, че се отнасят до всеки един в качеството му на човешко същество (вж. фиг. 7).

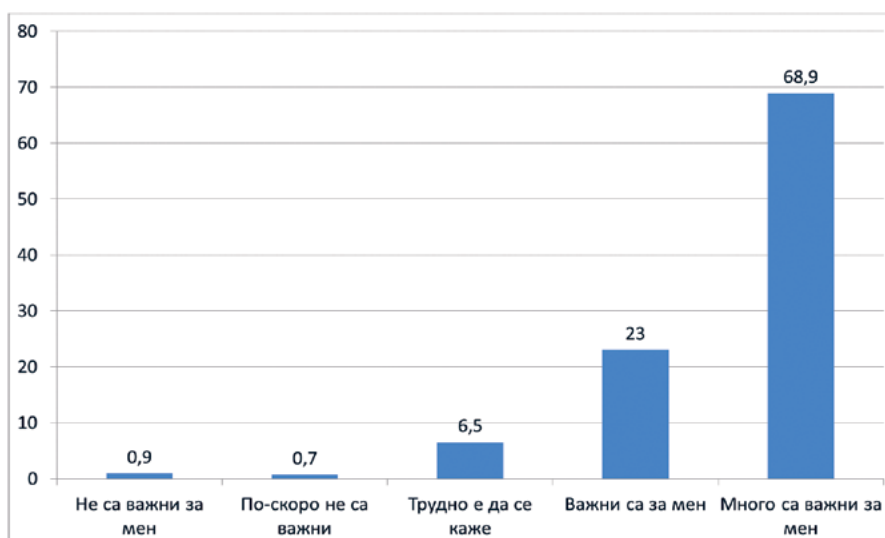
Фигура 7. *Как разбирате правата на човека?*

Процентно разпределение при N = 767 отговорили на въпроса лица

Огромното мнозинство от анкетираните лица определя правата на човека в личен план като „важни“ или „изключително важни“ (вж. фиг. 8). Това означава, че над 90% от младите хора разбират правата на човека като определящи и универсални основни стандарти, които са необходими за достоен живот – тоест зачитането на тези права им гарантира, че принадлежат към човечеството, в което всички са равни и не се допуска дискриминация между хората.

Фигура 8. *В каква степен правата на човека са важни за вас?*

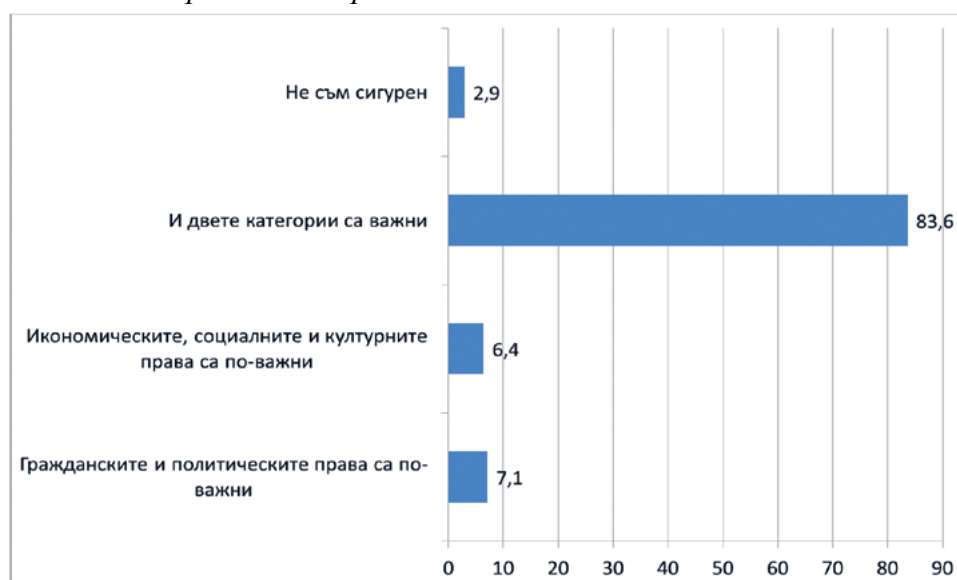
Процентно разпределение при N = 765 отговорили на въпроса лица

Участниците в онлайн анкетата са запитани как оценяват важността на категориите права, които са разделени в две категории: **граждански и политически** (право на глас и свобода на словото) и **икономически, социални и културни** (право на работа, право на образование).

Един от учениците, участник във фокус група, споделя: *Гражданските права ни помагат да се запази хармонията в града и съответно помагат всеки един от нас да се развива и да живее в по-спокойна обстановка, а социалните и културни права се отнасят до личностното ни развитие и подпомагане на живота като цяло. С правото на обучение и работа можем да се развием и да подобрим не само нашия живот, но и живота на другите.*

В същия дух са и отговорите на участниците в онлайн изследването: 83,6% от тях са на мнение, че и двете категории права са важни, докато значително по-малка част открояват значимостта на една от тях: 7,1% отдават приоритет на гражданските права, а 6,4% – на икономическите, социалните и културните права.

Фигура 9. Доколко смятате за важни икономическите, социалните и културните права в сравнение с гражданските и политическите?

Процентно разпределение при N = 763 отговорили на въпроса лица

Източници на знания за правата на човека

Важен акцент при провеждане на изследването е поставен върху въпроса откъде младите хора получават информацията относно правата на човека (вж. фиг. 10).

За повечето респонденти основен източник на информация за правата на човека е училището (64,1%), следвано по важност от семейството (39%) и интернет източници (38,8%). Телевизията, книгите и други печатни и дигитални издания също са често споменаван информационен източник (33,7%).

Фигура 10. Откъде научихте за правата на човека?

Процентно разпределение при N = 765 отговорили на въпроса лица (анкетираните са имали право на повече от един отговор)

От своя страна участниците във фокус групите споделят, че получават информация за правата на човека главно от интернет (вкл. от новинарски сайтове), от телевизията, филми новини, както и от различни ежедневни ситуации. Въпреки че учениците от 11. клас отбелязват, че в учебната програма по право е включена информация за правата на човека, за повечето участници в груповите дискусии училището не е основен информационен източник (там се говори повече за задължения).

Според някои ученици по новините често се говори за права на човека, понякога във връзка с Европейския съюз. Младите хора биха искали да имат повече информация по темата, като тя не трябва да е поднесена скучно, а по интересен начин, и да се изучава в училище.

Трябва да се провеждат часове по правата на човека в училище и да ни разказват за най-важните права. Трябва да има часове, може и да са 2 - 3 на година, но темата да е представена ясно и семпло, с много ежедневни примери. – ученик от Г. Делчев

Правата на човека трябва да се изучават в училище, но по един интересен начин. Ако има програми в училище, с чиято помощ да се изучават по лесен и ненаатоварващ начин, би било най-добре. – ученичка от Вършец

Когато говорим за правото за образование, би било много добре, ако всяко едно училище в България има програми както за изучаване на правата като цяло, така и такива, които обучават младите хора, като ги подготвят за живота. – студент от Благоевград

Ако изучаваме добре правата и задълженията на гражданите, всеки един от нас ще бъде по-подготвен, като напусне училище – ще може да си търси по-информирано работа и като цяло да има успех в обществото. – студентка от Благоевград

Повечето от учениците, участвали във фокус групите, смятат, че трябва да има по-голяма информираност за правата на човека и по-достъпни източници, откъдето да научават за правата си.

Приятелите се явяват основен източник на информация за много от изследваните лица. Те търсят информация за правата си и от различни институции, интернет и книги. Много от тях са на мнение, че като цяло се дава гласност на въпроса за правата и задълженията на гражданите, има и кампании за защита на правата на жените и децата.

В училище ни запознават, но не учим особено в часовете. В часовете по философия след осми клас се говори повече по темата. – ученичка от Монтана

Всички участници са категорични, че биха искали да знаят повече за правата си, защото липсата на знания прави човека дезориентиран и безпомощен – нещо, което разбира тогава, когато се сблъска с конкретна ситуация.

*По-скоро хората не са информирани за правата си, за да ги отстояват и защитават.
– ученик от Монтана*

*Ако не знаем правата си, ще бъде много трудно да се оправим с човек, който ги заобикаля. Има хора, които търсят такива, които не знаят правата си, за да злоупотребят с тях.
– студент от Благоевград*

Ако знаем, ще си отстояваме правата на 100%, но който не е сигурен и не знае правата си, няма шанс. – ученик от Гоце Делчев

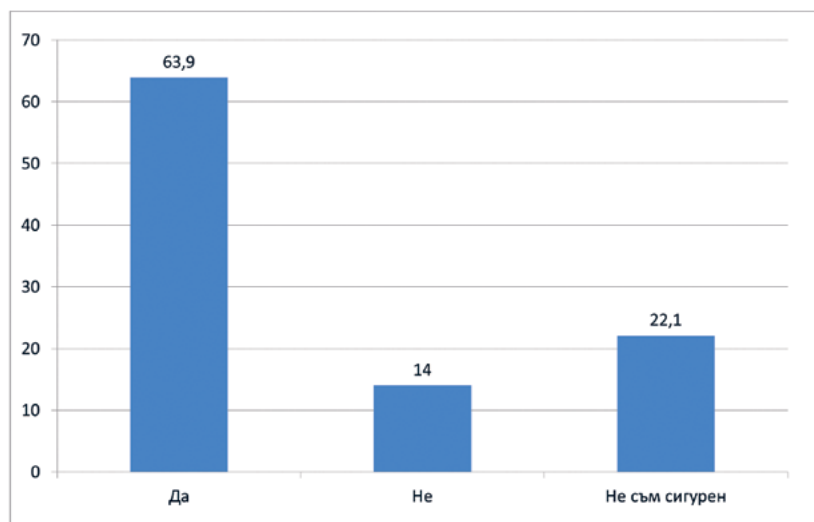
Правата са налице, но хората трябва да са запознати. Който е запознат, се е интересувал, който е чел, знае; други плащат, за да ги разберат и научат. – ученичка от Гоце Делчев

Ние сме си виновни, защото не сме запознати със своите права и не знаем как да защитаваме себе си. – ученик от Вършец

Правата на човека и българското законодателство

Голяма част (63,9%) от младите хора, взели участие в онлайн изследването, имат знания и разбиране, че правата на човека са част от българското законодателство. Останалите не са сигурни (22,1%) или категорично отричат подобна връзка (14%) (вж. фиг. 11). Това означава, че повече от една трета от респондентите не са наясно по какъв начин правата на човека са част от националната конституционна и законодателна рамка и как административната и съдебната система прилагат стандартите за защита на правата на човека и санкционират тяхното нарушаване.

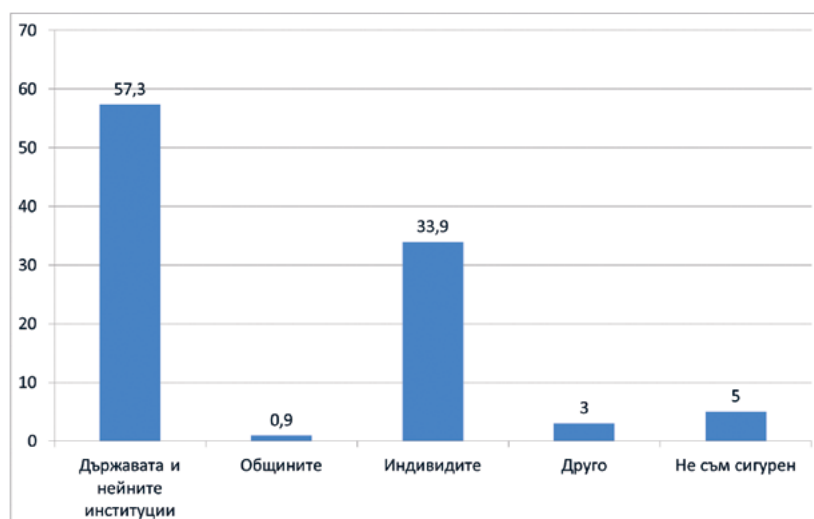
Фигура 11. Според вас правата на човека част ли са от българското законодателство?

Процентно разпределение при N = 764 отговорили на въпроса лица

На въпроса „Кой е отговорен за спазването на правата на човека?“ (фиг. 12) повечето участници (57,3%) смятат, че това е държавата – полицията, прокуратурата и съда. В същото време една трета от младите хора подчертават, че отговорността е на самите граждани (33,9%). Според някои от анкетираните семейната среда също е отговорна и важна за възпитаването в уважение към правата на човека.

Фигура 12. Според вас кой е отговорен за спазването на правата на човека?

Процентно разпределение при N = 765 отговорили на въпроса лица

Учениците дискутират, че често пъти, ако обикновен гражданин си търси правата, няма да му обърнат внимание, но ако заема висока позиция, сякаш демонстрира, че има повече права от обикновените хора. Правата на човека се спазват, но ограничено за обикновените хора, докато тези с високи позиции сякаш имат повече права.

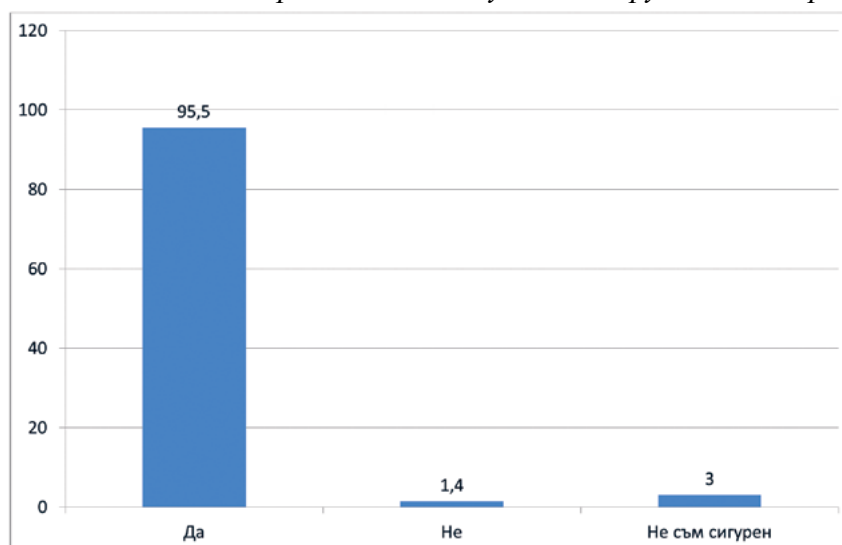
Участници във фокус групите споделят, че ако човек е запознат с правата си, ще бъде по-трудно да допусне тяхното нарушаване.

Аз си знам правата и мога да усетя, когато ги нарушават. Ако реша да предприема мерки, може да наруша правата на другия човек, затова не мога да се реша да поема нещата в свои ръце. Докато институцията ще погледне случая обективно, не само от моята гледна точка, но и от гледната точка на другия, и ще реши как трябва да бъде. – ученик от Вършец

Нарушения на правата на човека

Един от най-категоричните отговори на изследваните лица както в онлайн проучването, така и във фокус групите, се отнася до нарушаването на правата на човека в България. От общо 764 младежи, попълнили онлайн въпросника, 730 (95,5%) са категорични, че в нашата страна има нарушения на правата на човека.

Фигура 13. Смятате ли че в България днес има случаи на нарушения на правата на човека?

Процентно разпределение при N = 764 отговорили на въпроса лица

Помолени да дадат примери за нарушения на правата на човека, участниците споменават правото на глас, свободата на словото и изразяването, както и проблеми по отношение на правото на работа и липсата на равнопоставеност между хората. Младите хора смятат, че в България гражданите може да понесат негативни последици, когато изразяват своето право на глас, ако мнението им не е *политически правилно* или не е одобрявано от тези с *повече власт*.

Критични гласове на участници във фокус групите изразяват мнение, че *правата на човека ги има „на лист“*, но на практика не се спазват. Дали човек има права, зависи от властта и положението, което има. Ето какво още споделят учениците и студентите:

Като цяло се оцелява правото на свобода на словото, защото знаем, че много от медиите не позволяват на журналистите да кажат цялата истина или им позволяват да говорят само това, което е удобно.

По принцип в България правата в много редки случаи се спазват. Живеем в държава, в която властта е над всичко и всички, дори и да се опитваме да търсим правата си или да направим нещо по въпроса, ако човекът срещу нас е с повече власт – ние сме нищо.

Част от учениците и студентите споделят, че ако се замислят, голяма част от правата им са защитени.

Участниците в груповите дискусии определят свободата на словото като основен проблем. Според тях тя е ограничена, над нея се упражнява цензура, явно или скрито, което се вижда най-добре в съдържанието, разпространявано от националния ефир и вестниците.

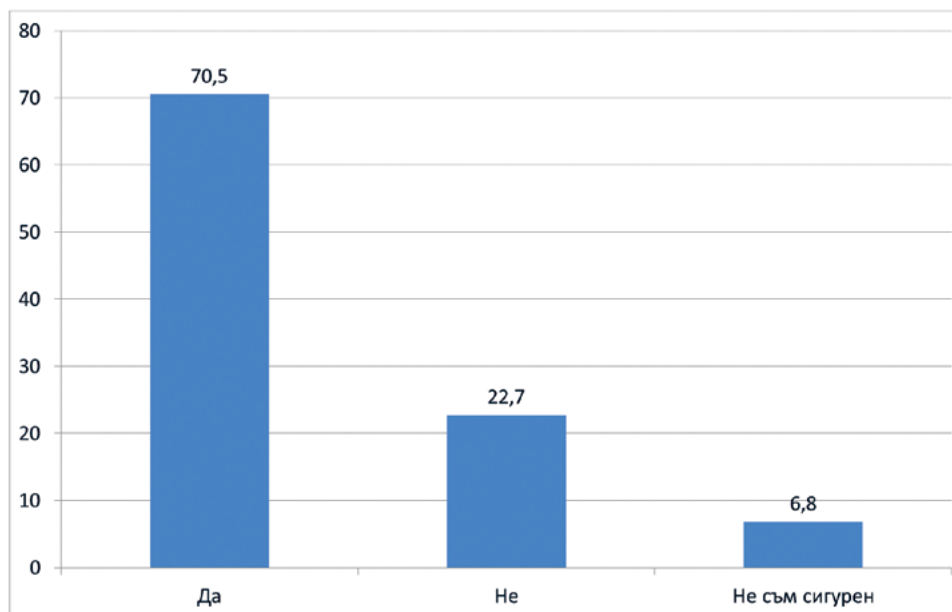
Вероятно поради възприятието на тези проблеми идеята за **защита правата на човека** е много близка до голяма част от изследваните лица: *Когато чуя „права на човека“, аз си представям, че би трябвало някой да ги защитава*, споделя ученик от Монтана.

Този песимизъм по отношение на спазването на правата на човека в страната се вижда и в отговорите на въпроса „Смятате ли, че правата на човека са универсални, т.е. важат за всички хора във всички страни?“ (фиг. 14). Близко 23% от запитаните отговарят положително, явно визирайки несъвършенствата в практическото прилагане на правата на човека.

От споделеното в груповите дискусии става ясно, че учениците и студентите възприемат други държави като много по-напреднали по отношение на спазването на правата на човека. Усещането им е, че в България това не е така. Изследваните лица посочват, че има много примери за това как хора на високи властови позиции биват оневинявани независимо от допуснатите закононарушения. Според тях правата на човека би трябвало да са универсални и *всички да сме равни пред закона*.

Болшинството от участниците в онлайн изследването (70,5%) имат ясно разбиране, че правата на човека са универсални по своята същност и важат в еднаква степен и по всяко време за всички хора по света, както и че не зависят от индивидуализиращи признаци като раса, етнически произход, пол, сексуална ориентация, увреждания, език, религия, политически или други убеждения, социален произход и т.н. Друга част от изследваните лица изразяват мнение, че в нито една държава на практика няма равни права за всички граждани.

Фигура 14. Смятате ли, че правата на човека са универсални, т.е. важат за всички хора във всички страни?

Процентно разпределение при N = 766 отговорили на въпроса лица

Участниците във фокус групите показват особено затруднение да отговорят еднозначно на въпрос, свързан с нарушаване на правата на човека при използване на полицейско насилие (фиг. 15). Въпросът „Според вас правилно ли е полицията да използва всякакви средства, включително изтезания, за получаване на информация от хора, заподозрени във връзка с извършване на тежки престъпления?“ провокира оживена дискусия.

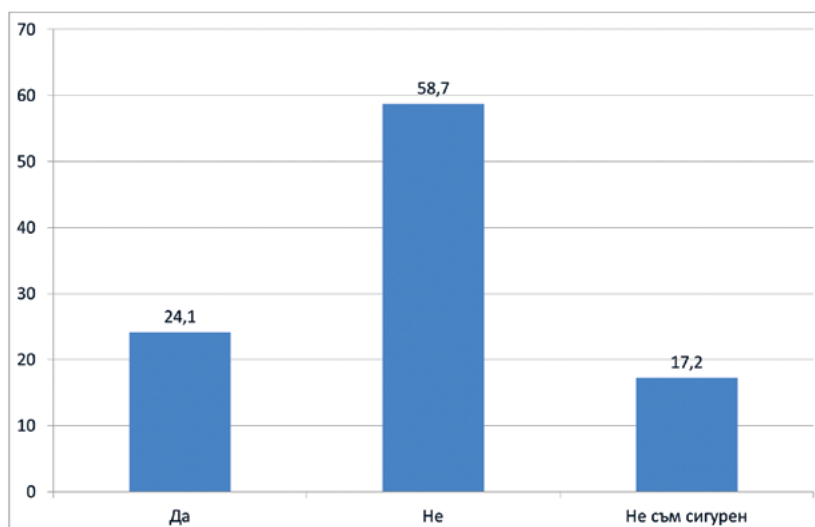
Повечето млади хора са категорични, че полицията няма право да използва насилие, като прилагат следните аргументи: *хората са невинни до доказване на противното; по принцип не трябва да се прилага насилие, не трябва да се пребиват хората; по този начин се нарушават едни права, а с нарушаването на едни малки права, започват да се нарушават и много по-големи; полицията и гражданинът трябва да имат еднакви права.*

Част от участниците са на мнение, че полицейското насилие е допустимо: *Не е правилно, но е нужно, за да се разреши нещо, което е по-голямо от отделния човек.* Същата група изразява позицията, че когато е нужно, полицията трябва да има по-големи права, за да предотвратява престъпления, особено ако те биха засегнали невинни хора.

Малка част от изследваните считат, че ако изтезанието е наложително, то тогава е оправдано – например когато става дума за сигурни факти, че заподозреният ще извърши терористичен акт или нещо друго, опасно за хората.

Около една четвърт от участниците в онлайн изследването отговорят, че според тях използването на различни методи, дори на изтезания, е оправдано спрямо заподозрени.

Фигура 15. Според вас правилно ли е полицията да използва всякакви средства, включително изтезания, за получаване на информация от хора, заподозрени във връзка с извършване на тежки престъпления?

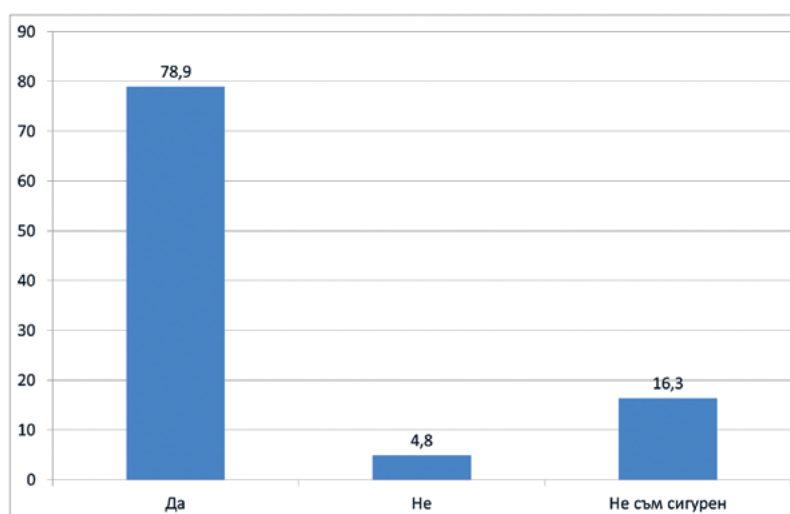

Процентно разпределение при N = 767 отговорили на въпроса лица

Правата на човека и външната политика

В онлайн анкетата се съдържа въпрос, свързан с това доколко са важни правата на човека във външната политика на страната. Мнозинството от отговорилите на този въпрос (78,9%) подкрепят становището, че правата на човека трябва да бъдат важна част от външната политика на страната; 16,3% нямат категорично мнение и само малък дял от анкетираните (4,8%) счита, че правата на човека не трябва да бъдат градивен елемент на външната политика.

Фигура 16. Смятате ли, че правата на човека трябва да бъдат част от българската външна политика?

Процентно разпределение при N = 766 отговорили на въпроса лица

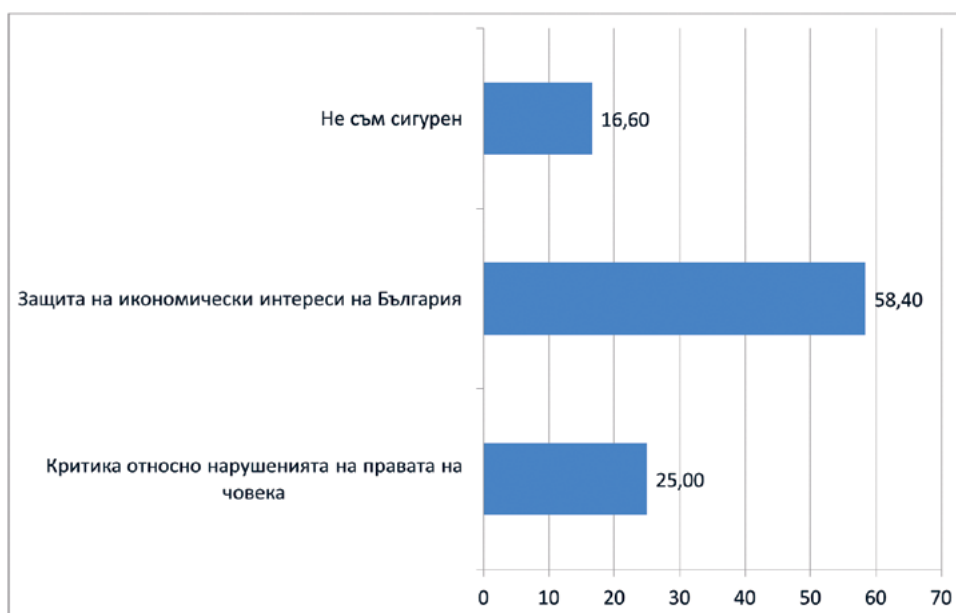
В дискусиите, проведени във фокус групите, се установява, че този въпрос не е съвсем ясен на участниците, поради което изпитват затруднение да дадат еднозначен отговор. След направени допълнителни разяснения част от младежите отговарят, че България не трябва да взема отношение по въпроси, отнасящи се до правата на човека в други държави. Според тях държавата трябва да се интересува най-вече от прилагане на правата на човека у нас, а не „да гледа“ какво става в чужбина.

Значителна част от младите хора поддържат мнението, че страната ни трябва да има отношение към ставащото извън пределите ѝ и че външната ѝ политика трябва да се основава на правозащитните принципи.

Ето какво споделя участник в една от груповите дискусии: *Ако всички мълчат, никога нищо няма да се промени* – с други думи, страната ни би трябвало да прави необходимото по отношение на зачитането на правата на човека в други държави, както и да приема критики отвън, в случай че самата тя допуска тяхното нарушаване.

Тази тема е продължена с изясняване на въпроса кое е по-важно за страната ни: да критикува нарушения на правата на човека в другите държави, или да мисли за защитата на собствените си икономически интереси. Интересно е да се проследи, че повече от половината от участниците както в дискусиите, така и в онлайн проучването отговарят, че защитата на икономическите интереси на страната трябва да е доминираща в отношенията ни с други държави (фиг. 17). Само една четвърт (25%) от отговорилите на въпроса са категорични, че ако се налага критика по повод нарушения на правата на човека, страната ни трябва да отправя такава, като изпраща ясни послания колко важни са тези ценности. И на този въпрос немалка част от анкетираните (16%) не са сигурни как да отговорят.

Фигура 17. Кое от двете неща според вас трябва да е по-важно в отношенията на България с другите държави: да критикува нарушения на правата на човека в другите държави или да мисли повече за защита на икономическите интереси на България?

Процентно разпределение при N = 764 отговорили на въпроса лица

Обобщение

Анализът на резултатите показва, че в огромното си мнозинство изследваните млади хора са напълно наясно със съдържателния обхват на понятието „права на човека“ и имат пълно разбиране за неговото значение. Голям е и делът на тези, които не се затрудняват да изброят различни права, които имат като граждани.

Повечето участници в онлайн изследването дават напълно адекватни примери за гражданските права и свободи и определят правата на човека като „важни“ или „изключително важни“ в личен план. Окуражаващо е наблюдението, че в преобладаващата си част младите хора разбират правата на човека като универсални основни стандарти за достоен живот и осъзнават важността както на гражданските и политическите, така и на икономическите, социалните и културните права.

Около една пета от анкетираните нямат достатъчно информация какво представляват правата на човека. Това показва наличие на образователни дефицити и дава основания да се направи заключението, че са необходими по-активни усилия във формалното и неформалното обучение по права на човека в страната. Тези резултати кореспондират и с проведени международни проучвания, в които значителна част от изследваните ученици в България показва недостатъчна подготвеност по отношение на знанията за гражданските и политическите права.

Две трети от учениците имат разбирането, че правата на човека са част от българското законодателство. Проблемът е, че останалата една трета не е наясно по какъв начин правата на човека са част от националната конституционна и законодателна рамка и не е убедена, че държавата и нейните институции са отговорни за спазването на правата на човека в страната.

Показателна за изследването е високата чувствителност на всички участници (и в онлайн анкетата, и груповите дискусии) към неравенството и липсата на справедливост в обществото. Тази чувствителност намира израз в множество примери за различно третиране на обикновените граждани от страна на институции и хора с ресурси и власт, както и в споделените мнения, че за обикновения човек е трудно да си търси правата.

Всеобщо е мнението (95,5%), че правата на човека в България се нарушават по много начини. Приведени са примери за нарушения по отношение на правото на глас, ограничаване на свободата на словото и изразяването на мнение; споменава се за проблеми по отношение на правото на труд и за липса на равнопоставеност между хората. Особено подчертано е убеждението, че хората масово се страхуват да изразяват мнението си открито и публично, тъй като се опасяват, че това може да има негативни последици върху тях. Ограничаването на свободата на словото се очертава като основен проблем, което се потвърждава от мнението на респондентите, че и в националния ефир, и в пресата, се упражнява цензура.

Младите хора, участвали в изследването, са категорични, че е важно гражданите да знаят правата си, защото така по-трудно ще допуснат да бъдат нарушавани. Налице е осъзнаване, че правата на човека трябва да се защитават, както и че гражданите трябва да са запознати с дейността на специализираните държавни институции, които работят в тази посока, за да знаят кога и как да се обръщат към тях в случай на нужда.

За част от младите хора е трудно да осмислят понятието за универсалност на човешките права. Това намира потвърждение в отчетения резултат, според който около една четвърт от изследваните лица смятат, че в някои случаи – ако целта оправдава средствата, упражняването на полицейско насилие е допустимо.

Данните показват, че за изследваните лица е трудно да мислят за правата на човека като за приоритетни ценности във външната политика на България. Въпреки че мнозинството от тях поддържат мнението, че правата на човека трябва да бъдат важна част от външнополитическите отношения на страната, повече от половината от респондентите са убедени, че икономическите интереси трябва да са приоритетни в поведението ни спрямо другите държави, независимо каква е ситуацията с правата на човека в тях.

Училището се посочва като основен източник на информация за правата на човека от повечето респонденти, следвано от семейството, интернет източници, телевизия, книги и други печатни издания. Въпреки това учениците поддържат тезата, че трябва да има по-голяма информираност за правата на човека, че обучението по права на човека трябва да е по-силно застъпено в училищната програма и че са необходими повече и по-достъпни източници, откъдето да се информират за тях.

Резултатите и от двата метода на изследване – количествен и качествен – дават ориентация за конкретните насоки и области на действие за повишаване на информираността на младите хора относно правата на човека.

III. ПРЕГЛЕД НА ПОЛИТИКИ И ПРАКТИКИ ОТНОСНО ПРЕПОДАВАНЕТО НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

Развитие на гражданското образование и образованието по правата на човека в България

Обучението по права на човека в България е част от гражданското образование. В широкия смисъл на думата гражданското образование, или образованието за демократично гражданство, съгласно терминологията на Съвета на Европа, обхваща широк кръг образователни практики, включително образование за права на човека, екологично образование и образование за мир.

Според Съвета на Европа „*Образованието за демократично гражданство и образованието по правата на човека са тясно свързани и подкрепящи се взаимно. Те се различават по фокус и обхват, а не по задачи и практики. Образованието за демократично гражданство се фокусира главно върху демократичните права и отговорности и активното участие във връзка с граждански, политически, социални, икономически, правни и културни сфери на обществото, докато образованието по правата на човека се занимава с по-широк спектър от човешки права и фундаментални свободи във всеки аспект от живота на хората*“¹.

Гражданското образование и образованието по права на човека имат за цел да насърчат хармоничното съвместно съществуване и развитие на индивидите и общностите, в които те живеят. В демократичните общества тези видове образование подпомагат учениците да станат активни, информирани и отговорни граждани, които са готови и способни да поемат отговорност за себе си и за своите общности на национално, европейско и международно ниво. За да се постигнат тези цели, гражданското образование трябва да помогне на учениците да развият знания, умения, нагласи и ценности в четири широки области на компетентност: 1) ефективно и конструктивно взаимодействие с другите хора; 2) критично мислене; 3) действие по социално отговорен начин; 4) демократично поведение.

Най-простото определение на гражданското образование е, че то е политическа социализация на подрастващите, което запознава хората с техните права и задължения и формира в личността гражданско съзнание, навици и добродетели².

От историческа гледна точка гражданското образование в България води началото си от края на XIX век. Още през 1892 г. е въведен предметът „Гражданско учение“, който съществува до 1944 г. В този период основните понятия са „демократия“ и „национална държава“, основното съдържание – граждански и нравствени знания, история и национален език; а учебните предмети – „История“, „Роден език“, „Политология“, „Право“, „Гражданско учение“.

След 1990 г. в България водеща роля за осъществяване на гражданското образование в училище (1. – 12. клас) имат предметите от културно-образователната област, обществените науки и гражданското образование: „Роден край“, „Човекът и обществото“, „История и цивилизация“, „География и икономика“, „Философия“ („Психология и логика“, „Етика и

1 Препоръка CM/Rec(2010)7 на Комитета на министрите към страните-членки по Хартата на Съвета на Европа за образование за демократично гражданство и образование по правата на човека, Съвет на Европа, 2010, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168049655e>.

2 Иванов, И. Въпроси на гражданското образование. Шумен, 2000, <http://www.ivanpivanov.com/research/>.

право“, „Философия“), „Свят и личност“.

През 2002 г. в българското средно училище се въвежда задължителен предмет – „Свят и личност“ (12. клас). Това се случва на тринайсетата година след началото на демократичните промени в страната.

На **13.10.2015 г.** е обнародван новият **Закон за предучилищното и училищното образование**, който влиза в сила на 01.08.2016 г. Законът дефинира и следните **основни цели** на училищното и предучилищното образование (чл. 5, ал. 1, пар. 7 и 8):

...придобиване на компетентности за разбиране и прилагане на принципите на демокрацията и правовата държава, на човешките права и свободи, на активното и отговорното гражданско участие;

формиране на толерантност и уважение към етническата, националната, културната, езиковата и религиозната идентичност на всеки гражданин.

На практика общообразователната подготовка в българското училище се осъществява чрез изучаването на учебни предмети, групирани в 8 културно-образователни области, като една от тях е „Обществени науки и гражданско образование“. Законът извежда **социалните и гражданските компетентности** като една от основните групи ключови компетентности, които следва да бъдат придобити в процеса на общообразователна подготовка. За целта в системата на предучилищното и училищното образование се прилага **държавен образователен стандарт** за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование. Той съдържа задължителните изисквания за резултатите по гражданско образование, както и условията и процесите за тяхното постигане. Предвидена е възможността в училище да се изучават и **предмети** в областта на гражданското образование. Законът урежда повишаване на **квалификацията** на педагогическите специалисти, включително и в областта на гражданското образование. Министърът на образованието и науката организира създаването и поддържането на информационен регистър на одобрените програми за обучение. Обучителни програми могат да изготвят и неправителствени организации.

На **30.11.2015 г.** е приета **Наредба № 5 за общообразователната подготовка** (обн. ДВ, бр. 95 от 2015 г.)³. Нормативният акт въвежда изучаването на **предмета „Гражданско образование“** като част от общообразователната подготовка в средната степен на образование – 11. и 12. клас. Посочват се изискванията за резултатите от обучението и се определят **компетентностите**: знания, умения и отношение, които се очакват като резултати от обучението по учебния предмет на всеки етап от съответната образователна степен. Дефиниран е следният **предметен обхват** на гражданското образование: „Гражданите, политиката и демокрацията“; „Гражданите, властта и държавата“; „Идентичности и различия в обществото“; „Граждани, права и отговорности“; „Гражданите и икономиката“; „България, светът и глобалните проблеми“.

На **21.09.2016 г.** е приета **Наредба № 13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование** (обн. ДВ, бр. 80 от 2016 г.)⁴. Нормативният акт дефинира

³ Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка, издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр. 95 от 8 декември 2015 г., изм. и доп. ДВ, бр. 80 от 28 септември 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 71 от 10 септември 2019 г.

⁴ Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.

същността на гражданското образование: „...насочено е към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели и е свързано със знания за устройството на демократичното общество, за правата и задълженията на гражданина и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение“ (чл. 3, ал. 2). **Целите** на гражданското образование са: 1) изграждане на автономна и активна личност; 2) функциониране на всяка образователна институция като автономна, активна и саморазвиваща се общност. Според Наредбата гражданското образование се осъществява интегрирано и чрез самостоятелен учебен предмет „Гражданско образование“, който се изучава в 11. и 12. клас (от началото на учебната 2020/2021 г.). За дисциплината е предвидено да се отделя по 1 учебен час седмично. Остава възможността да се изучава и в часа на класа, както и в извънкласни дейности. Насърчава се участието на гост-лектори от институции, неправителствени и други организации в присъствието на класния ръководител.

В съдържанието на предмета „Гражданско образование“ се посочват следните теми: „Междучелности отношения“, „Социална среда“, „Права на човека“, „Демократично гражданство“, „Идентичности и различия в обществото“, „Власт, политика и демократични ценности“, „Социална политика, справедливост и солидарност“, „Глобализация, плурализъм и толерантност“.

Резултатите от обучението по гражданско образование за целия курс на обучение в средното училище следва да отговарят на разписани нормативни изисквания, които от своя страна да бъдат ориентир за разработване на програмни схеми и съответни учебни планове и програми, като се започне от предучилищното образование и се мине през началния, прогимназиалния и гимназиалния етап на училищното образование.

Образованието по гражданско образование и права на човека е залегнало и в **Националната стратегия за младежта (2010 – 2020 г.)**⁵. Стратегията е ориентирана към младите хора на възраст от 15 до 29 години и е съобразена с международните и европейските стандарти за работа с младежта. Цели се подобряване на достъпа до информация и качествени услуги, а задачите в тази посока са свързани със запознаване на младите хора с публичните институции и с правата, които имат като част от местната общност и като граждани на Република България и на Европейския съюз. Насърчава се гражданското образование и обучение чрез „*популяризиране и обучение по защита на правата на човека, особено по въпросите на правата на детето, дискриминацията, равнопоставеността между половете, трудовите права на младите хора и обучението на младежки лидери*“ (оперативна цел 6.2.2, задача 1).

През учебната 2020/2021 година предстои да се въведе за първи път отделен предмет по гражданско образование, който ще влезе в учебните програми за 11. и 12. клас. Министерство на образованието определя значимостта на нововъведението по следния начин: „*Обучението по гражданско образование стои в основата на личностното развитие и подготовката на младия човек за социална реализация чрез познаването, владенето и защитата на човешките права и свободи, съобразени със законите на демократичното общество. Гражданското образование подпомага развитието и утвърждаването на ученика като гражданин на Република България и на Европейския съюз и като личност, която: е свободна и способна да взема отговорни решения за себе си и за другите; познава и отстоява своите права, свободи и отговорности; има осъзнати отношения с държавата и обществото и е активен участник в социални събития и има мотивация за позитивна промяна.*“⁶

5 Национална стратегия за младежта 2010 – 2020 г., приета с Протокол № 35.1 на Министерски съвет от 06.10.2010 г., http://mpes.government.bg/Documents/Documents/Strategii/strategy_youth_2010-2020.pdf.

6 МОН. Учебни програми в сила от учебната 2020/2021 г., <https://www.mon.bg/bg/100522>.

Учебният предмет „Гражданско образование“ в 11. клас поставя акцент върху теми като „Гражданите, политиката и демокрацията“; „Гражданите, правата и отговорностите“; „Идентичностите и различията в обществото“, а в 12. клас – „Гражданите, властта и държавата“; „Гражданите и икономиката“; „България, света и глобалните проблеми“⁷.

Европейско сътрудничество в областта на гражданското образование и образованието по права на човека

Основните политически документи, които оформят рамката на европейското сътрудничество в областта на образованието през последните години, признават колко е важно насърчаването на активното гражданство, в резултат на което същото се е превърнало в една от основните цели на образователните системи в цяла Европа.

Европейската референтна рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот⁸ предвижда необходимостта младите хора да бъдат подпомагани в развиването на социални и граждански компетентности още по време на своето училищно образование.

През 2006 г. Съветът на Европа и Европейският парламент идентифицират 8 ключови компетентности, сред които са и социалните и гражданските компетентности.

През 2010 г. всички държави – членки на Европейския съюз, приемат **Хартата на Съвета на Европа за образование в демократично гражданство и образование по права на човека**⁹. Европейската комисия започва няколко важни инициативи с цел подпомагане на държавите членки при разработването и въвеждането на подхода за ключовите компетентности.

Хартата определя образованието по права на човека като *„образование, подготовка, повишаване на осведомеността, информация, практики и дейности, които целят, чрез снабдяване на обучаващите се със знания, умения и разбиране, както и чрез развитие на техните отношения и поведение, да дадат възможност на обучаващите се да допринасят за изграждането и защитата на универсална култура по права на човека в обществото“*¹⁰.

Препоръката към държавите членки е да включат във всички нива на образователните си системи изучаване на основните права и свободи, които характеризират съвременното демократично общество. Набляга се на глобалната перспектива пред образованието, на разбирателството и уважението към всички народи и етноси, към тяхната култура, цивилизация и начин на живот, както и на съзнанието за значимостта и ценността на всички народи и нации и способността за комуникация с другите, особено с тези, които са различни. Подчертава се нуждата от обучение на младите хора, така че да се постигне съзнание не само за правата, но и за задълженията, които има индивидът, социалните групи и държавата към другите; съзнание за необходимостта от разбирателство и солидарност между народите. Основен акцент се поставя върху разбирането за активното участие на всеки индивид в решаването на проблемите на своята общност, страна и целия свят.

7 Пак там.

8 Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот, Европейска комисия, ГД „Образование и култура“, 2008, <https://www.aubg.edu/documents/1535>.

9 Цит. Препоръка CM/Rec(2010)7 на Комитета на министрите на Съвета на Европа, раздел I, пар. 2, буква б).

10 Пак там.

В Хартата на Съвета на Европа се визира важността на изучаването на **теорията** (принципните положения на международните конвенции за правата на човека), но също и на формирането на някои основни **социални умения**, като опознаване на различията, създаване на стабилни позитивни отношения, разрешаване на конфликти по ненасилствен път, **поемане на отговорност**, разбиране на механизмите за реализиране на правата на човека на локално, регионално, европейско и световно ниво, натрупване на опит в идентифициране на предразсъдъци, стереотипи, дискриминация, сепаратизъм.

Успоредно с това **Стратегията на ЕС за младежта (2010 – 2018 г.)** обявява като една от основните си цели насърчаването на активното гражданство, социалното приобщаване и солидарността между всички млади хора. През 2018 г. документът е обновен под призива за ангажиране, свързване и овластяване на младите хора¹¹.

В Европа гражданското образование е част от националните учебни програми във всички страни. Този вид образование се предоставя в училищата по три основни начина: като самостоятелен предмет, като част от друг предмет или като интердисциплинарна тема.

В България голямо влияние през последните години оказва европейската Препоръка от 2006 г.¹², която включва социалните и гражданските компетентности като част от ключовите компетентности, които всеки гражданин трябва да притежава за изграждането на европейско общество на знанието.

Промените, настъпили в страната ни през последните 15 години, са отразени в поредицата доклади на „Евридика“ (2005, 2010 и 2017 г.) относно напредъка и развитието на гражданското образование в училищата във всяка една от държавите членки.

Докладът от 2017 г.¹³ представя актуална и изчерпателна картина на националните политики в областта на гражданското образование в цяла Европа. Чрез проучването се потвърждава, че то е част от националните учебни програми за общо образование в целия континент. Гражданското образование се разглежда като нещо повече от обикновен предмет, в който на учениците се преподават знания за политическите институции или историята на страната. Всички държави имат амбициозни учебни програми за развиване на компетентности, свързани с ефективното и конструктивно взаимодействие с другите хора, като се действа по социално отговорен и демократичен начин и се мисли критично. Един от изводите, направени в доклада е, че на ниво средно образование се е увеличил броят на часовете, включващи гражданско образование.

Българските ученици и техните знания по гражданско образование и права на човека

Към 2019 г. гражданското образование в България е интегрирано предимно в други задължителни дисциплини. Това се оказва недостатъчно за качествено обучение на всички

¹¹ Ангажиране, свързване и овластяване на младите хора: нова стратегия на ЕС за младежта. COM(2018) 269 final, Европейска комисия, 2018, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0269:FIN:BG:PDF>.

¹² Препоръка 2006/962/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 18 декември 2006 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-BG/TXT/?uri=LEGISSUM:c11090&from-Tab=ALL&from=BG>.

¹³ Гражданското образование в училищата в Европа – 2017. Европейска комисия, „Евридика“, 2017, <https://op.europa.eu/publication-detail/-/publication/e0f2801c-184c-11e8-ac73-01aa75ed71a1/language-bg>.

ученици. В **Международно изследване на гражданското образование**¹⁴ от 2016 г. е подробно разгледана ситуацията по отношение на гражданското образование у нас. В изследването участват повече от 94 000 ученици и 37 000 учители от 24 държави, от които 16 в Европа, 5 в Латинска Америка и 3 в Азия. Целта е да съберат и анализират данни за познанията, уменията, нагласите, възприятията и ценностите на учениците в областта на гражданското образование. Целевата група на изследването са ученици на възраст около 14 години. В повечето държави, в това число и България, това са учениците в 8. клас. У нас изследването е проведено в периода 7 март – 20 април 2016 г. с участието на 2966 ученици и 1549 учители от 147 училища.

Учениците в България показват значително по-нисък от средния за изследването среден резултат – 485 точки, което поставя страната ни в ниска позиция спрямо другите европейски държави. Средно за цялото изследване почти две трети от учениците (66%) са с резултати на високите равнища А и Б, а малко над една трета (34%) – на равнище В и по-ниско. На този фон 45% от българските ученици показват резултати на равнище В и по-ниско. Все пак България е сред държавите, които отбелязват значителен ръст в постиженията на учениците за разглеждания период 2009 – 2016 г.

Други аспекти на изследването показват, че във всички държави момчетата се справят по-добре от момчетата. За България тази разлика е оценена с цели 37 точки – резултат, който ни поставя на второ място по този показател.

Семейната среда и социално-икономическият произход на учениците корелират положително с резултатите им по гражданско образование във всички държави, включени в изследването. У нас неравенството по този показател е най-голямо (47 точки). Значителна е разликата между учениците от двете крайни категории и според индикатора „образователен статус на родителите“. Средно тази разлика възлиза на 42 точки, докато в нашата страна тя е 76 точки, с което се отчита и най-голямото ни различие в сравнение с останалите участници в изследването. Тези данни потвърждават вече констатираната тенденция в редица международни изследвания, включващи и България, че социално-икономическият статус на учениците има решаващо влияние върху тяхната образователна подготовка и възможностите им за обучение и образование. Това от своя страна поставя отново проблема за равенството в образованието, както и за необходимостта от въвеждане на повече мерки за създаване на условия успехът на учениците да бъде резултат от собствените им способности, усилия и мотивация, а не от външни за тях фактори.

Ясно изразена е и връзката между броя на книгите в дома на учениците и техните постижения по гражданско образование. Данните показват, че в България тази зависимост е най-силна – разликата между резултатите на учениците в двете крайни групи е 99 точки. Потвърждава се и друга много тревожна тенденция, наблюдавана в предходния етап на изследването: установена е масова липса на книги в домовете на българските ученици, като почти половината от тях (около 45%) имат по-малко от 26 книги.

Според един от изводите, направени в проучването, в България е налице значителна разлика между учениците с най-ниски и тези с най-високи постижения, която е и най-голямата в Европа. Тези данни показват, че усилията на образователната система трябва да бъдат насочени

14 International Civic and Citizenship Education Study, ICCS 2016. Изследването се реализира от Международната асоциация за оценяване на образователните постижения (IEA) съвместно с Австралийския съвет за образователни проучвания (ACER) и Лабораторията за педагогически експерименти в Университета „Рома Тре“, Рим (Laboratorio Pedagogia Sperimentale). В България то е организирано и проведено от Центъра за оценяване в предучилищното и училищното образование (ЦОПУО) с подкрепата на Програма „Еразъм +“ на Европейския съюз.

към осигуряване на обучение по гражданско образование, което да гарантира включването на всички ученици. Акцент следва да се постави и върху използването на подходящи методи и образователни подходи, чрез които учениците с ниски постижения да бъдат мотивирани и подкрепени.

Един от важните резултати, отчетени в международното изследване, е свързан с отношението на учениците към демокрацията и гражданското общество. Много от въпросите се отнасят до зачитането и спазването на определени права на човека. Преобладаващата част от учениците приемат, че хората трябва да имат равни права независимо от своя пол, етнически произход или раса. Като цяло преценката на българските ученици не се отличава съществено от тази на връстниците им в другите държави, но има и някои разлики. Например около 41% от българските ученици смятат, че задържането в затвора без съдебна присъда на лица, за които съществуват подозрения, че застрашават националната сигурност, е оправдано и полезно за демократичното общество.

Един от въпросите в изследването описва ситуация, свързана с прилагането на демократичния принцип на равенство между хората независимо от техния етнически произход. Около 15% от българските ученици (с 9 процентни пункта повече от средния резултат на връстниците им в другите изследвани държави) смятат, че това е вредно за демокрацията.

Квалификация на учители и младежки фасилитатори

Много от инициативите, свързани с преподаването на правата на човека в страната, се осъществяват с помощта на неправителствени организации или под шапката на различни департаменти на Съвета на Европа. Такава например е Програмата на националните курсове за обучение по права на човека на Младежкия департамент на Съвета на Европа, която в продължение на няколко години подпомага развитието на образованието по права на човека чрез работа с младежта и неформално обучение.

През 1992 г. между ЮНЕСКО и Софийския университет „Св. Климент Охридски“ е подписано споразумение за създаване на Катедра „Гражданско образование“ във висшето учебно заведение. По-късно, през 1998 г., между ЮНЕСКО и Бургаския свободен университет (БСУ) е подписано споразумение за създаване на Катедра „Права на човека и култура на мира“. Основен приоритет в дейността на катедрите на ЮНЕСКО е утвърждаването на гражданското образование и образованието в областта на правата на човека, толерантността, демокрацията и културата на мира чрез обучение на студенти, квалификация на преподаватели и организиране на международни прояви за участници от Югоизточна Европа, Средиземноморския и Черноморския регион.

Катедрите по гражданско образование разработват програми за квалификация и обучение на учители в областта на гражданското образование. През 2013 г. съвместно с Министерството на образованието и науката Катедрата „Права на човека и култура на мира“ на БСУ организира първата в България Олимпиада по права на човека, в която участват ученици от горния курс.

През 2018 г., във връзка с предстоящото въвеждане на предмет „Гражданско образование“ през учебната 2020/2021 година, на територията на страната са проведени обучения за учители

по методи на преподаване на гражданско образование в 11. и 12. клас. Обучението е базирано на държавните образователни стандарти по гражданско образование и е резултат от съвместната работа на екип на Фондация „Софийска платформа“, която е част от Европейската мрежа за гражданско образование NECE, и експерти. В рамките на проект „Гражданско образование в действие“ в 15 училища в цялата страна са тествани различни модули по гражданско образование, базирани на учебните програми на МОН за 11. и 12. клас¹⁵.

Съществуват много други международни и местни инициативи на неправителствени организации, които включват обучения по права на човека и гражданско образование.

Така например младежката секция на Съвета на Европа работи усилено в областта на образованието за насърчаване и защита на правата на човека, което е и основната мисия на организацията. Проектът, често наричан „Младежка програма за образование по права на човека“, има за цел да окрупни и подкрепи ролята на младежките неправителствени организации, работещи за прилагането на Хартата на Съвета на Европа по въпросите на образованието за демократично гражданство и образованието по права на човека. Курсовете са организирани по инициатива на национални организации или институции, заинтересовани от въвеждането на препоръките, както и от повишаване на качеството на образованието по права на човека.

Други инициативи включват обучения, провеждани от неправителствени организации, в рамките на проекти, подкрепени от европейски фондове. Такива организации са Сдружение „Възможности без граници“, Център „Отворено образование“, Фондация „Партньори-България“, Сдружение „Млади изследователи за младежко развитие“ и др.

Ресурси за обучение

Съществуват различни източници за обучение по права на човека, разработени от Съвета на Европа в помощ на националните системи в сферата на формалното и неформалното образование, както и методически материали, подготвени от неправителствени организации и академични колективи (по-долу са посочени някои от тях).

Компас е наръчник за обучение по правата на човека за младежи, разработен от Съвета на Европа през 2002 г.¹⁶ Ръководството съдържа основна информация по глобални теми, свързани с правата на човека, миграция, здравеопазване, бедност, гражданство, демокрация, насилие и др. Тези теми са въведени чрез интерактивни занимания, които продължават от 30 до 90 минути.

Компасито е ръководство за обучение на деца по права на човека, подготвено от Съвета на Европа¹⁷. Предназначено е за фасилитатори и учители, работещи с деца, и осигурява теоретична и методологическа информация за работа с деца от 6 до 13-годишна възраст. „Компасито“ включва насоки как да се представи обща информация за правата на човека на деца, предлагайки

¹⁵ Материалите са достъпни на адрес: www.sofiaplatform.org.

¹⁶ Компас – Наръчник за обучение по правата на човека за младежи. Съвет на Европа, 2002, <https://www.coe.int/bg/web/compass/v-vedenie-k-m-kompas>.

¹⁷ Компасито – Ръководство за обучение на деца по права на човека. Съвет на Европа, 2012, http://coiduem.mon.bg/wp-content/uploads/2018/06/kompasito_bg.pdf.

опростени версии на основните документи за правата на човека, като Европейската конвенция за правата на човека, Конвенцията за правата на детето и Всеобщата декларация за правата на човека на ООН.

Огледала¹⁸ е наръчник за борба с антициганизма чрез образование по човешки права, подготвен и издаден от Съвета на Европа. Документът се фокусира върху борбата с дискриминацията на ромската общност и превенцията на расизма и ксенофобията. Правата на човека са разгледани в специална глава.

Bookmarks¹⁹ е друг наръчник на Съвета на Европа, създаден да подпомогне движението „Не на речта на омразата“. Предназначен е за всички, които искат да анализират речта на омразата онлайн от гледна точка на правата на човека в училище и извън системата на формалното образование. Основната целева група са учениците на възраст от 13 до 18 години, но дейностите могат да бъдат адаптирани и към други възрастови групи. Наръчникът включва насоки за сближаване на младежите чрез интерактивни дейности и семинари, както и резюмирани версии на Всеобщата декларация за правата на човека на ООН и Европейската конвенция за правата на човека.

Домино²⁰ е наръчник на Съвета на Европа, предназначен за групови занимания с младежи по въпроси, свързани с борбата срещу расизма, ксенофобията, антисемитизма и нетолерантността.

Ръководство по правата на човека²¹ е платформа за образование и сътрудничество в областта на правата на човека, създадена в рамките на общ проект за сътрудничество между Латвия, Естония, Литва и България. Проектът е реализиран от латвийската неправителствена организация „Балтийско дружество за правата на човека“, а партньори по проекта са Естонският център по правата на човека, литовската неправителствена организация „Правен институт“ и Българския хелзинкски комитет. Ръководството е онлайн информационен и образователен инструмент за самопомощ при съмнение за нарушени човешки права. Съдържанието е тематично разделено и включва информация за: различните права и тяхното приложение на практика; достъпа до законодателство и други ресурси в областта на правата на човека; институциите и организациите, които предоставят съдействие и защита.

Citizen Rights е европейски проект с участието на българската платформа MOVE.BG, който има за цел да изследва проблемите на гражданството в ЕС, да повдигне дебат по темата, както и да обучи граждани и неправителствени организации как да използват съществуващите механизми за защита на гражданските права. Резултатите от проекта, подкрепен от Европейската комисия, са уебинар²², който дава достъп до информация за дейностите по проекта, и наръчник²³ с методология и материали за прилагане на учене чрез казуси в модули

18 Огледала – Наръчник за борба срещу антициганизма чрез образование по човешки права. Съвет на Европа, 2015, <https://antigypsyism.frgi.bg/uploads/Ogledala/Mirrors.pdf>.

19 Keen, E., Gorgescu, M. Bookmarks – A Manual for Combating Hate Speech Online through Human Rights Education, Rev. ed. 2020, Council of Europe, <https://rm.coe.int/bookmarksen2020-web2/16809e5789>.

20 Domino – A Manual to Use Peer Group Education as a Means to Fight Racism, Xenophobia, Anti-Semitism and Intolerance. Council of Europe, 2004, <https://rm.coe.int/16807023ce>.

21 Ръководство по правата на човека – онлайн информационен и образователен инструмент за самопомощ. Общ проект за сътрудничество между Латвия, Естония, Литва и България, реализиран с финансовата подкрепа на Програма „Еразъм+“ на ЕС, Кралство Нидерландия и Министерството на културата на Република Латвия, www.humanrightsguide.bg.

22 <https://www.youtube.com/watch?v=G0ZZsuusdog>.

23 https://citizenrights.euroalter.com/wp-content/uploads/2015/12/Toolkit_long_rev_BG.pdf.

от гражданското образование, полезни за работата на учители и младежки фасилитатори. Наръчникът за преподаване на граждански права е организиран в четири модула: „Знай“, „Развивай“, „Действай“ и „Променяй“²⁴. Предоставени са за широко ползване и полезни материали за обучение²⁵.

Да бъдеш гражданин. Книга за учителя²⁶ е помагало по гражданско образование за часа на класа в началния етап на образование. Създадено е през 2010 г. по проект на Фондация „Просвета“ и Ротари клуб „София-Център“. Съдържа методически насоки за учителя и работни листове за учениците. Обхваща темите по гражданско образование, включени в учебните предмети „Роден край“, „Околен свят“, „Човекът и природата“ и „Човекът и обществото“. Ръководството съдържа общо 11 теми, като тема 8 е посветена на правата на човека – „Аз имам права и уважавам правата на другите“.

Помагала за активно гражданско участие (2011 г.) – серия от публикации, издадени в партньорство между Съвета на Европа и Университета за подготовка на учители в Цюрих, Швейцария. Помагалата са създадени, за да се насърчава активното гражданско участие и позиция по отношение на обществените процеси в отделните страни, в Европа и света. Разработени са с идеята ученето да се осъществява посредством подходи, включващи активно участие и ангажираност, както и чрез методи, основаващи се на конкретни казуси и задачи. Текстовете са достъпни на английски език на сайта на платформата *Living Democracy*²⁷.

Нашите права. Информация за учителя²⁸. Този учебен материал подпомага преподаването на правата на детето и е предназначен за деца на възраст 12 – 14 години. Създаден е от Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) през 2005 г. и е предназначен за учители. Включва модели на работа със специално разработени материали под формата на карти и други ресурси.

Модели за обучение по правата на детето (I – IV клас)²⁹ е книга за учителя, предназначена да му служи при разработване на компоненти от съдържанието на културно-образователната област „Обществени науки и гражданско образование“. Изданието е осъществено със съдействието на Световната банка. Целта му е да представи идеи, които обслужват пряко професионалните потребности на учителите, свързани с гражданското образование в началното училище и по-специално с правата на детето.

Онлайн платформа „Обучение по права на човека“³⁰ е предназначена за учители, музейни работници и младежки фасилитатори. Създадена е от Фондация „Партньори-България“ и Академия по права на човека, Норвегия, през 2020 г., с цел да предостави материали за

24 Граждански права. По проект *Citizen Rights* на „Европейски алтернативи“ с подкрепата на Програма „Основни права и гражданство“ на ЕС, MOVE.BG, 2015, https://citizenrights.euroalter.com/wp-content/uploads/2015/12/Toolkit_long_rev_BG.pdf.

25 Отстоявайте своите права. По проект *Citizen Rights* на „Европейски алтернативи“ и с подкрепата на Програма „Основни права и гражданство“ на ЕС, MOVE.BG, 2016, <https://citizenrights.euroalter.com/wp-content/uploads/2016/02/Claim-your-rights-educational-ebook-BG.pdf>.

26 Цветанска, С., Василева, Р. Да бъдеш гражданин. Книга за учителя. Фондация „Просвета – София“, 2010, https://issuu.com/02933/docs/da_badech_grajdanin_small.

27 <https://www.living-democracy.rs/en/textbooks/>.

28 Нашите права. Информация за учителя, ОССЕ, 2005, [http://lastradainternational.org/lsidocs/275%20Human%20Rights%20Education%20Handbook%20OSCE%20\(Bulgarian\).pdf](http://lastradainternational.org/lsidocs/275%20Human%20Rights%20Education%20Handbook%20OSCE%20(Bulgarian).pdf).

29 Ризова, М. М., Ризов, И. Модели за обучение по правата на детето (I – IV клас). Варна, СЪУЧАСТИЕ, 2000, <http://www.revolta.com/co-part/book/bg/>.

30 www.humanrights-education.org.

обучение по правата на човека. Съдържанието е достъпно на български и английски език. Материалите са разработени на базата на интерактивна методология и включват разнообразни методи за участие, съобразени с житейския опит на младите хора. Тези методи представляват вдъхновяващи форми на обучение, които разчитат на активно участие и задълбочено проучване. Специално място е отделено на ролята на музеите за образованието по права на човека. Съдържанието е разработено в 11 модула, които запознават младите хора с пълния спектър на правата на човека, помагат им да идентифицират съществуващите проблеми и да търсят решения. Модулите предоставят знания, повишават осведомеността за принципите на правата на човека и помагат за изграждането на компетентности, които подготвят младите хора да поемат инициативата за зачитане, защита и насърчаване на правата на всички. Ценности като достойнство, уважение, приобщаване и равенство са неразделна част от процеса на образование по правата на човека.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от литературния обзор и от проучването на мнението на младите хора за правата на човека показват определени тенденции. Налице е качествена промяна по отношение на политиките за образование по права на човека, свързани с дългоочакваното стартиране на отделен предмет по гражданско образование през учебната 2020/2021 година.

Същевременно обаче, въпреки мнозинството от отговорите в онлайн проучването, че училището е основното място, където се изучават правата на човека, повечето участници от срещите на живо са категорични в мнението си, че това обучение не е достатъчно застъпено, не е ясно, интерактивно и съобразено с потребностите на учениците в XXI век.

Изследванията, проведени в последните години, също отчитат положителна промяна по отношение на развитието на образованието по права на човека, но и същевременно показват резултати, според които икономическият статус на учениците има решаващо влияние върху образователната подготовка и възможностите за обучение и образование. Зависимостта от икономическото положение налага необходимостта да се обмисли как образованието по права на човека може да бъде осъществено на различни нива и независимо от социално-икономическите фактори.

Според изследователи в областта недоверието на мнозинството учители към възможностите за осъществяване на гражданско образование в училище се подхранва от липсата на добра осведоменост за неговата същност, както и на добри методически разработки, които да показват на учителя какво повече би могъл да направи по отношение на начина на преподаване.

За съжаление, подобни методики и инициативи все още имат спорадичен характер и трудно могат да обхванат голям брой ученици, така че да гарантират обучение по права на човека, което да развива социалните и личностните умения на обучаваните за отстояване на собствените права и за защита на правата на другите.

V. ПРЕПОРЪКИ

Превръщане на образованието по права на човека в основна сфера на влияние по отношения на демократичното образование на децата и младите хора

Съществува единодушие сред специалистите в областта на образованието относно това, че правата на човека и правата на детето представляват познавателна област, която трябва да присъства по-пълноценно в съвременното българско училище. Нейното интегриране в общообразователната подготовка на учениците е належащо, за да се осъществи и една от целите на гражданското образование – съдържателно въвеждане на младите хора в значимите теми на социалния живот и тяхното място в този живот.

Както правата на човека, така и правата на детето са области, които трябва да заемат по-пълноценно място в училищните програми. Това е свързано както с подобряване на качеството на преподаването, така и със създаване на мултидисциплинарни подходи и взаимодействия по отношение на образованието по права на човека.

Използване на интерактивни методи в гражданското образование и образованието по права на човека

Гражданското образование и образованието по права на човека трябва да се въвеждат чрез формалното и неформално образование при използване на интерактивни методи, включващи дискусии, учене на базата на преживявания и опит, упражнения и групови занимания, стимулиращи сътрудничеството между учениците и диалога между тях и учителя. Част от разнообразните методи са: обучение са проучвания на факти; изследвания на различни гледни точки; критичен поглед върху събития; анализ на опита.

Обучението трябва да бъде подпомагано от адекватни и качествени учебни материали, наръчници, упражнения и казуси. То трябва да осигурява на учениците достатъчно теория и практика, като успоредно с това се постави и силен акцент върху приложната част. Обучението следва да бъде свързано с действителността – казусите да бъдат подбирани така, че да отразяват реални ситуации, а преподаването (теоретично и практическо) да се основава на реални факти и да се ръководи от тях. Важно е да се разглеждат типични казуси, свързани с правата на човека, които са често срещани в действителността и се разпознават от учениците като част от личния им опит. Би било полезно програмата да включва примери от практиката, които преподавателите да представят пред младежите и да подложат на дискусия.

Създаване на нови и преводи на съществуващи чуждоезични методически материали и други важни учебни помагала и литература по права на човека

Необходимо е създаването на достъпни помагала и материали, които да се използват от учители и неформални младежки фасилитатори, занимаващи се с обучение по права на човека.

Издирването на подходящи съществуващи материали, разработени от неправителствени организации по различни проекти, и публикуването им в дигитални платформи, така че да се осигури свободният достъп до тях, би подпомогнало обучението във формалната и неформалната сфера.

Подготовката на учебно-методически материали включва и използване на електронни ресурси, позволяващи провеждането на обучение, самообучение и оценка на придобитите знания. Важно е да се създават повече учебни материали по права на човека, така че, от една страна, да ангажират и мотивират, от друга, да бъдат проектирани във вид, който ги прави подходящи за дистанционно обучение.

Идентифицирането на случаи, свързани с нарушаване или защита на правата на човека, както и тяхното адаптиране за целите на учебния процес, е част от подготовката на преподавателите. Необходимо е обучението по права на човека да разполага с набор от учебни материали, разработени на разнородни носители (печатни, аудио-, видео-, електронни материали), в които се предлага описание на конкретни практически ситуации.

Повишаване на капацитета на учителите да преподават правата на човека

Важно е да се въведат мерки и план за бърза квалификация на големи групи учители, които да се специализират в областта на гражданското образование и образованието по права на човека. Необходимо е да бъде въведено и регулярно продължаващо обучение на учителите, което да гарантира тяхната подготвеност да въвеждат в своите предметни области елементи от гражданското образование и образованието по права на човека.

От подготовката на учителите зависи доколко образователната система успява не само да подготви децата и младежите да усвоят минимума от знания за обществото, но и да интернализират демократичните ценности и да демонстрират на практика поведение на активни граждани, които уважават правата на другите и приемат различията.

Обучението на учителите трябва да включва и използване на информационни и комуникационни технологии в преподаването, овладяване на методи за работа с деца със специални образователни потребности, както и в мултикултурна среда.

Важна част от обучението на учителите следва да бъде свързана с осъвременяване на съществуващите методики за преподаване на права човека във формалното и неформалното образование.

Сътрудничество на училищата с неправителствени организации и гражданското общество

В областта на гражданското образование и образованието по права на човека неправителствените организации са тези, които внасят иновативни идеи, утвърждават модели и „раздвижват“ системите и на формалното, и на неформалното образование в страната. Обучението по права на човека и гражданско образование само би спечелило от координацията

с неправителствените организации, работещи в тази област.

Необходима е целенасочена политика и координирани обществени усилия за ефективен обмен на информация и съгласуване на инициативите и проектите на местно и национално равнище.

Отваряне на училището към общността и засилване на връзките с други институции

Гражданското образование и образованието по права на човека трябва да е отворено към общността, за да е практично и свързано с реалността и живота на хората. Училището трябва да засилва връзките си с институции от сферата на културата, социалните грижи, правосъдието, икономиката и др. Така нареченото „образование извън училище“ е средство за обогатяване на учебния процес чрез излизане навън, в общността. Това е форма на „обучение на открито“, при което се осъществява връзка между училището, общността и младите хора.

Училището трябва да осигури обществена подкрепа за своята образователна дейност, като засилва връзките с родителите и институциите. Добре е да се разработват програми за планирано включване на младите хора в обществени дейности, като се осигурят условия за координация между училището и съответните институции – така образованието по права на човека няма да остане затворено в рамките на теоретичните постулати.

Необходимо е засилване на връзките на училището с други институции и взаимодействието помежду им в областта на обучението по права на човека. Музеи, читалища, съдилища, общински институции и други формални и неформални структури трябва да подпомагат училищата в обучението на младите хора по права на човека.

Връзка между гражданското образование и образованието по права на човека в училище със социалния живот и практиките на младите хора

Образованието по права на човека трябва да помага на младите хора да осмислят собствения си опит и наблюдения над обществения живот, като ги насърчава да поддържат демократичните ценности, равенството между хората, зачитането на човешкото достойнство, толерантността към различните и овластяването на малцинствата.

Младите хора трябва да се научат възприемат различните житейски ситуации и от гледна точка на правата на човека, така че да бъдат в състояние да преценяват кога са нарушени отделни права и кои са институциите, към които могат да се обърнат в случай на нужда.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Вълчев, Р. Образование за демократично гражданство. София, Център „Отворено образование“, 1999.
2. Неминска, Р., Суличка, И. Съвременни аспекти на гражданското образование в българското училище. // *Педагогика*, 2018, 90, № 9.
3. Преподаване по проблемите на правата на човека. Практически занимания за началното и средното училище. Сборник. София, Представителство на ООН в България, 1998.
4. Ангажиране, свързване и овластяване на младите хора: нова стратегия на ЕС за младежта, COM(2018) 269 final, Европейска комисия, 2018, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0269:FIN:BG:PDF>.
5. Вълчев, Р. Образование на прехода, образователни промени и гражданско образование. София, 2004, <http://www.openedubg.com/images/sampledData/BG/resursi/12.pdf>.
6. Граждански компетентности и нагласи за активно гражданско поведение на учениците. Резултати от участието на България в Международното изследване на гражданското образование – ICCS 2016, ЦОПУО, 2017, <https://www.iea.nl/publications/study-reports/national-reports-iea-studies/grazhdanski-kompetentnosti-i-naglasia-za>.
7. Граждански права. Проект *Citizen Rights* на „Европейски алтернативи“, реализиран с финансовата подкрепа на Програма „Основни права и гражданство“ на ЕС, Move. BG, 2015, https://citizenrights.euroalter.com/wp-content/uploads/2015/12/Toolkit_long_rev_BG.pdf.
8. Гражданско образование в Европа. Европейска комисия, ЕАСЕА Р9 „Евридика“ и Подкрепа за политиките, 2012, <https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/ecd20d86-e56b-4635-976c-b103d49cc46c/language-bg/format-PDF/source-search>.
9. Гражданско образование и гражданска активност на учениците. Резултати от участието на България в Международното изследване на гражданското образование – ISSC 2009. МОМН, Център за контрол и оценка на качеството на образованието, 2010, http://copuo.bg/upload/docs/2013-01/ICCS_BGR_doklad.pdf.
10. Гражданското образование в училищата в Европа – 2017, Европейска комисия, „Евридика“, <https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/e0f2801c-184c-11e8-ac73-01aa75e-d71a1/language-bg>.
11. Димитрова, Ц. Правата на детето – важна част от обучението по гражданско образование в часовете по роден край в 1. клас. // *Продължаващо образование*, <https://diuu.bg/emag/5714/>.
12. Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот. Европейска комисия, ГД „Образование и култура“, 2008, <https://www.aubg.edu/documents/1535>.
13. Иванов, И. Въпроси на гражданското образование. Шумен, 2000, <http://www.ivanpivanov.com/research/>.
14. Компас – Наръчник за обучение по правата на човека за младежи. Съвет на Европа, 2002, <https://www.coe.int/bg/web/compass/v-vedenie-k-m-kompas>.

15. Компасито – Ръководство за обучение на деца по права на човека. Съвет на Европа, 2012, http://coiduem.mon.bg/wp-content/uploads/2018/06/kompasito_bg.pdf.
16. Манов, Б. Гражданската образованост – цел на образованието в активно гражданство. Философия на образованието. // Философия, 2019, 28, № 1, https://azbuki.bg/wp-content/uploads/2019/03/azbuki.bg_dmdocuments_Philosophy_1_19-Manov.pdf.
17. Митренцева, М. Философия на промяната: Философските дисциплини в училище след 1991 г. // *LiterNet*, 2015, <https://litenet.bg/publish30/maia-mitrencева/filosofia/content.htm>.
18. МОН, Учебни програми в сила от учебната 2020/2021 г., <https://www.mon.bg/bg/100522>.
19. Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка, издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр. 95 от 8 декември 2015 г., изм. и доп. ДВ, бр. 80 от 28 септември 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 71 от 10 септември 2019 г.
20. Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравето, екологичното и интеркултурното образование, издадена от министъра на образованието и науката. Обн. ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.
21. Национална стратегия за младежта 2010 – 2020 г., приета с Протокол № 35.1 на Министерския съвет от 06.10.2010 г., http://mpes.government.bg/Documents/Documents/Strategii/strategy_youth_2010-2020.pdf
22. Нашите права. Информация за учителя, ОССЕ, 2005, [http://lastradainternational.org/lisidocs/275%20Human%20Rights%20Education%20Handbook%20OSCE%20\(Bulgarian\).pdf](http://lastradainternational.org/lisidocs/275%20Human%20Rights%20Education%20Handbook%20OSCE%20(Bulgarian).pdf).
23. Огледала – Наръчник за борба срещу антициганизма чрез образование по човешки права. Съвет на Европа, 2015, <https://antigypsyism.frgi.bg/uploads/Ogledala/Mirrors.pdf>.
24. Отстоявайте своите права. Проект *Citizen Rights* на „Европейски алтернативи“, реализиран с финансовата подкрепа на Програма „Основни права и гражданство“ на ЕС, Move. BG, 2016, <https://citizenrights.euroalter.com/wp-content/uploads/2016/02/Claim-your-rights-educational-ebook-BG.pdf>.
25. Препоръка CM/Res(2010)7 на Комитета на министрите към страните-членки по Хартата на Съвета на Европа за образование за демократично гражданство и образование по правата на човека. Съвет на Европа, 2010, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168049655e>.
26. Препоръка 2006/962/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 18 декември 2006 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-BG/TXT/?uri=LEGISSUM:c11090&fromTab=ALL&from=BG>.
27. Ризова, М. М., Ризов, И. Правата на детето – като методология на гражданското образование и предмет на учебно познание. // *LiterNet*, 2002, <https://litenet.bg/publish/irizov/pravata.htm>.
28. Ризова, М. М., Ризов, И. Модели за обучение по правата на детето (I – IV клас). Варна, СЪУЧАСТИЕ, 2000, <http://www.revoluta.com/co-part/book/bg/>.
29. Ръководство по правата на човека – онлайн информационен и образователен инструмент за самопомощ. Общ проект за сътрудничество между Латвия, Естония, Литва и България, реализиран с финансовата подкрепа на Програма „Еразъм+“ на ЕС, Кралство Нидерландия и Министерството на културата на Република Латвия, www.humanrightsguide.bg.

30. Цакова, И., Стоева, И. Гражданското образование в училище в условия на постдемокрация (българският случай). – В: Научни трудове на УНСС (Сб.), Т. 2, 2018, http://unwe-research-papers.org/uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol2_2018_No01_Tsakova_Stoeva.pdf.
31. Цветанска, С., Василева, Р. Да бъдеш гражданин. Книга за учителя. Фондация „Просвета – София“, 2010, https://issuu.com/02933/docs/da_badech_grajdanin_small.
32. Bîrzéa, C. Education for Democratic Citizenship: A Lifelong Learning Perspective. Council for Cultural Co-Operation (CDCC). Project on “Education for Democratic Citizenship”, 2000, <http://www.bpb.de/files/F0R5Q8.pdf>.
33. Bookmarks – A Manual for Combating Hate Speech Online through Human Rights Education, Rev. ed. 2020, Council of Europe, <https://rm.coe.int/bookmarksen2020-web2/16809e5789>.
34. Brett, P., Mompoin-Gaillard, P., Salema, M. H. How all Teachers Can Support Citizenship and Human Rights Education: A Framework for the Development of Competences. Council of Europe, Publishing Edition, 2009, http://dswy.eu/pdfs/How_all_Teachers_HRE_EN.pdf.
35. Domino – A Manual to Use Peer Group Education as a Means to Fight Racism, Xenophobia, Anti-Semitism and Intolerance. Council of Europe, 2004, <https://rm.coe.int/16807023ce>.
36. Duerr, K., Spajic-Vrkaš, V., Ferreira Martins, I. Strategies for Learning Democratic Citizenship. Project on “Education for Democratic Citizenship”, Strasbourg, 19 July 2000, Council of Europe, <http://www.storiairreer.it/sites/default/files/norme/2000%2007%2019%20Duerr.pdf>.
37. Learning to Live Together: Council of Europe Report on the State of Citizenship and Human Rights Education in Europe. Council of Europe, 2017, <https://rm.coe.int/the-state-of-citizenship-in-europe-e-publication/168072b3cd>.

Iceland
Liechtenstein **Active**
Norway **citizens fund**

Издание на Фондация „Партньори-България“